

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ КОМПЛЕКСНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

У статті визначено роль і місце комплексного використання природних ресурсів у межах регіональних соціо-еколого-економічних систем, запропонована концепція комплексного природокористування. Приведено методологічні аспекти, сутність та основні наукові підходи до вирішення даної проблеми.

The article is devoted to the role and place of the complex use of natural resource's within the limits of regional socio-ecologic-economic systems, it is offered complex nature using. Methodological aspects, essence and basic scientific and approaches are resulted to the decision of problem.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Починаючи з другої половини ХХ століття проблема взаємозв'язку природи й суспільства поступово займає провідне місце у світовій науці та стає винятково актуальною і практично значимою. Взаємовідносини між людством і довкіллям носять досить складний, внутрішньо суперечливий та нерозривно взаємозалежний характер, позитивність якого для обох сторін можлива тільки на основі глибокого вивчення законів розвитку природи. Поряд з цим, особливості взаємодії суспільства і природи знаходяться в прямій залежності від способів виробництва, рівня розвитку продуктивних сил та характеру суспільних відносин. Певне відношення до взаємодії «людина – природа» обумовлюється формою суспільства та визначається, в основному, тим розумінням цінностей, яке сформоване у даний історичний момент часу. Загальний характер, масштаби та глибина взаємодії суспільства і природи мають певну історичну обумовленість, адже розуміння сучасності та передбачення майбутнього визначається знанням минулого. Для усунення негативних проявів у використанні природних ресурсів попередніх поколінь виступає потреба в перегляді існуючої системи природокористування, яка б ґрунтувалась на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства та базувалась на принципах сталості. В якості такої альтернативи пропонується застосування комплексного природокористування, упровадження якого можливе тільки в умовах сталого розвитку, при залученні еколого-орієнтованої економіки.

В цьому плані важливого значення набувають фундаментальні і прикладні розробки з проблем раціонального використання природних ресурсів як передумови формування основних положень комплексного природокористування.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблеми раціонального використання природних ресурсів і збереження природного середовища, обґрунтування теорії і практики ведення господарства в докорінно змінених природних екосистемах, а також управління природними ресурсами знайшли відображення у багатьох наукових працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Обговорення питання комплексного природокористування широко проводяться на протязі останніх років. Так, Г.В. Черевко [1, с.203-204] та М.І. Яцків (1995) розглядають комплексне використання ресурсу як найбільш повне залучення всіх його компонентів. Т.П. Галушкіна (2000) визначає комплексне природокористування як «використання у певних межах природних об'єктів», що забезпечує «раціональне використання кожного природного ресурсу та охорону оточуючого природного середовища на певній території» [2, с.235]. Е.А. Арустамов (2004) під комплексним природокористуванням розуміє використання одного чи декількох природних ресурсів одночасно з урахуванням охорони довкілля та дотриманням вимог

раціонального використання і відтворення природних ресурсів [3, с.121]. Т.Ю. Туниця (2006) пропонує залучати збалансований підхід у природокористування, визначаючи одним з його принципів комплексний [4, с.156]. Але на нашу думку при розгляді використання природних ресурсів при збалансованому підході залишається поза увагою найважливіше – виявлення, облік та оцінка всього різноманіття ресурсів території; ігнорується розгляд об'єктів використання як складової частини цілого природного комплексу; не визначаються можливі наслідки змін природи та обґрунтування і вибір таких шляхів господарської діяльності, що дозволяють найбільше повне використовувати ресурси, скоротити відходи і мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище. Це може виправити тільки застосування комплексного природокористування, яке базується на положеннях еколого-економічної теорії, принципах раціонального природокористування та теоретико-методологічних розробках збалансованого використання природних ресурсів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В розробці концепції та реалізації державної політики, що має за мету здійснення принципів сталого розвитку, важливу роль відіграє природокористування, адже національна політика формується на основі наукових знань про стан і проблеми навколишнього природного середовища, ресурсокористування та взаємовідносини, які складаються між цілями розвитку і екологічними вимогами. Дотримання положень сталого розвитку передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників і обумовлює розв'язання складних завдань, пов'язаних із збереженням та раціональним використанням природних ресурсів.

Доцільність розробки та реалізації концепції комплексного природокористування потребує суттєвої адаптації існуючих норм і правил з використання природно-ресурсного потенціалу до світових стандартів. Розробка концепції вимагає поєднання позитивного в теоретичній, методологічній, практичній основі раціонального, збалансованого використання природних ресурсів. До цього треба додати тенденції сучасної оптимізації природокористування та збереження якості довкілля.

Постановка завдання. Основною метою статті є дослідження положень одного з напрямків природокористування – комплексного використання природних ресурсів та виявлення методико-методологічних підходів його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для впровадження концептуальних положень комплексного природокористування необхідним є формування основних теоретичних положень. Важливими у формуванні концепції виступають основні поняття і терміни. Оскільки поняття «природокористування» фундаментальне, то відповідно до цього й визначаються його концептуальні положення. Поняття «комплексність» розуміють як взаємопов'язаність будь-яких елементів (галузей, природних ресурсів тощо). В просторово-територіальному аспекті комплексність може бути: а) локальною (в межах окремих підприємств, територіальних одиниць), б) регіональною (районною); в) державною; г) загальною; д) міжгалузевою.

Термін «природокористування» використовується в запропонованій концепції як використання природно-ресурсного потенціалу. У словосполученні «комплексне природокористування» акцентується увага на залучення до виробничих процесів не окремих ресурсів, а їх груп, в залежності від технології виробництва. Комплексність природокористування відбуває економічну цілісність, пропорційність, зрівноваженість між використанням природними ресурсами, збалансованістю виробництва та впровадженням безвідходних технологій або раціональним використанням відходів.

На основі існуючих теоретичних підходів автором пропонується удосконалення поняття комплексного природокористування, яким визначається процес вилучення, повного використання або відтворення одного чи декількох природних ресурсів (умов природного довкілля) з урахуванням охорони природи та формуванням середовища, сприятливого для існування суспільства. Дане природокористування нерозривно пов'язане з обліком, оцінкою та застосуванням природно-ресурсного потенціалу, коли експлуатація певного виду

природного ресурсу може бути використана одним чи декількома ресурсокористувачами. Функціональне поєднання у використанні природних ресурсів дає економію за рахунок зниження витрат основного виробництва, здешевлення перевезень сировини, використання виробничої інфраструктури.

Основними рисами комплексного природокористування є: найбільш повне екологічно та економічно виправдане використання ресурсів регіону, раціональна галузева структура, тісний взаємозв'язок міжгосподарських комплексів, виробничі зв'язки між підприємствами.

Концептуальні положення містять у собі всі аксіоми, закони, закономірності, правила, теореми, наукові факти, передумови, принципи, фактори, критерії, що стосуються об'єкту розгляду (рис. 1). За останній обрано процеси використання природних ресурсів сучасним виробництвом та іншими ресурсокористувачами; в якості суб'єктів розглядається суспільство в цілому та окремі його елементи – підприємства і особи, які використовують природні ресурси, тобто ресурсокористувачі.

Насамперед, доцільно виявити основоположні домінанти концепції комплексного природокористування. Запропонована концепція ґрунтується на певних аксіоматичних положеннях, які ставлять основу для інших провідних складових. Цими положеннями виступають: аксіома комплексності, яка стверджує, що континуально-дискретна будова природокористування забезпечується існуванням комплексних властивостей у її складових, які, використовуючи соціо-еколого-економічні зв'язки, не тільки функціонально пов'язують природно-антропогенні системи, а й забезпечують їх узгоджене співіснування; комплексно-ієрархічна аксіома, згідно з якою всі існуючі відносини між природними, соціальними і господарськими системами мають ієрархічну конструкцію; аксіома паралельності комплекснозабезпечувальних механізмів, що підкреслює, що механізми, які забезпечують існування комплексності на всіх рівнях їхньої ієрархічної організації характеризуються паралельністю (супутністю), а це забезпечує існування взаємозалежності соціо-еколого-економічної спрямованості природокористування; аксіома єдності просторово-територіальних аспектів, що базується на особливостях розміщення та можливостях залучення природно-ресурсного потенціалу і залежить від відмінностей виробництва.

Крім зазначених аксіом доцільно акцентувати увагу на конкретних законах, що лежать в основі запропонованої концепції. До найбільш важливих відносяться: закон обмеженості природних ресурсів, який основний на тому, що на планеті Земля, адже вона представляє собою природно обмежене ціле, не можуть існувати нескінчені частини, з чого слідує, що категорії «невичерпаних» природних ресурсів виникла випадково; закон оптимальності стверджує, що будь-яка найкрупніша однорідність розпадається на функціональні частки (підсистеми), розміри яких можуть бути різними, при цьому, з найбільшою ефективністю кожна система функціонує у деяких просторово-часових межах; закон падіння природно-ресурсного потенціалу свідчить, що в рамках однієї суспільно-економічної формації та одного типу технологій природні ресурси робляться все менш доступними і потребують збільшення затрат праці енергії на їх вилучення й транспортування; закон спадаючої (природної) родючості, який доводить, що з постійним використанням земель та порушенням природних процесів постійно відбувається зниження природної родючості; закон відповідності рівня розвитку продуктивних сил до природно-ресурсного потенціалу визнає, що розвиток продуктивних сил відбувається відносно поступово до моменту вичерпування природно-ресурсного потенціалу і характеризується як екологічна криза, що може бути подолана завдяки радикальним змінам продуктивних сил, що має назву технічна або промислова революція; закон зниження природоємності готової продукції признає, що питомий вміст природної речовини в усередненій одиниці суспільного продукту історично неухильно знижується.

У подальших міркуваннях зупинимось на основних правилах та наукових фактах, які є повноправними концептуальними залежностями. Так, правило Солнцева (В.М. Солнцев, 1981) зазначає, що використання окремого природного ресурсу завжди треба розглядати як експлуатацію конкретної природної територіальної системи певного рангу, тобто всіх

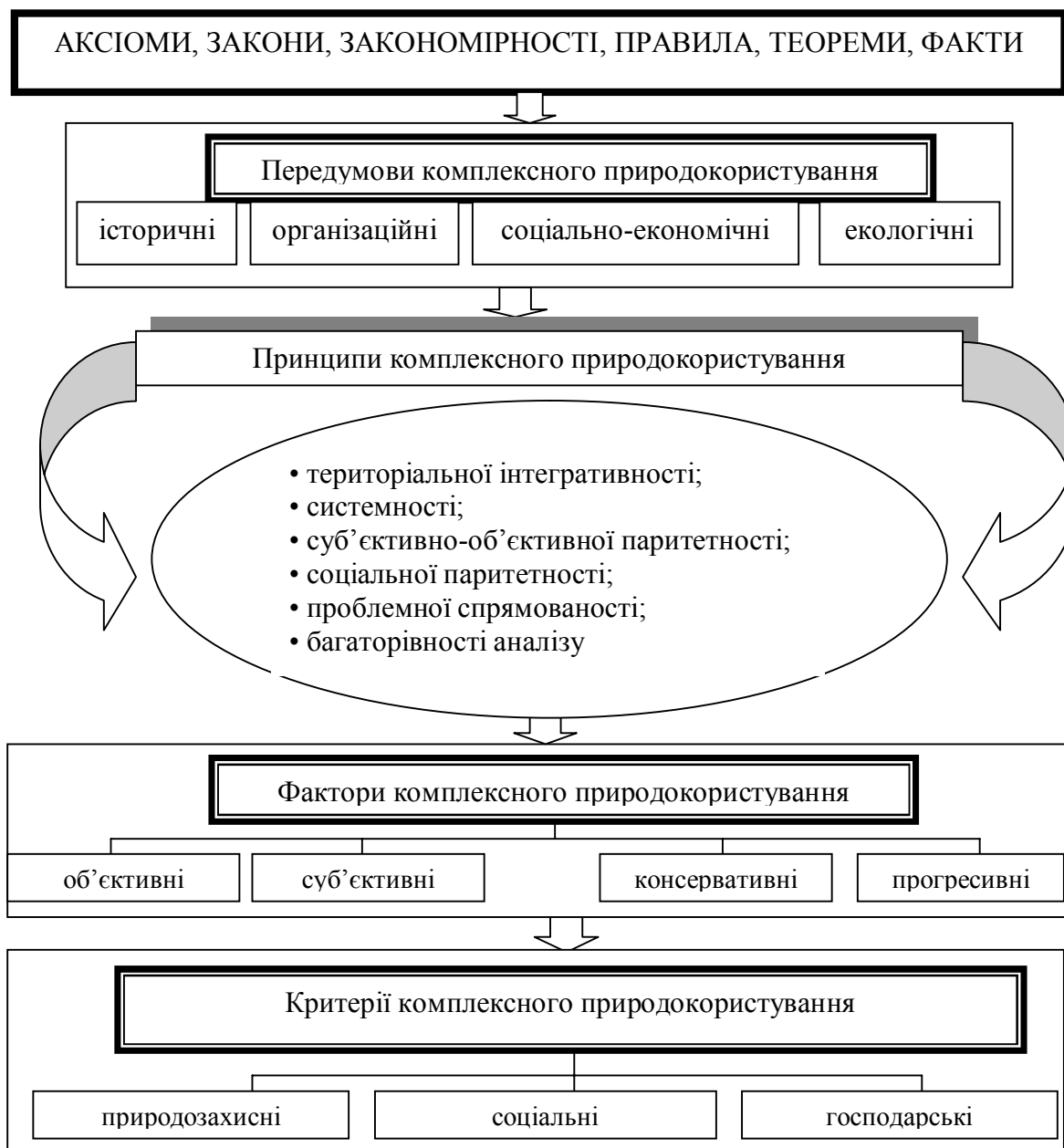


Рис.1. Концептуальні складові комплексного природокористування

компонентів, які її складають [5, с.187-200]; правило прискореного розвитку свідчить, що чим скоріше, під впливом антропогенних причин, змінюється середовище життя людини в умовах ведення нею господарства, тим скоріше, за принципом зворотного зв'язку, відбувається зміна в соціально-екологічних характеристиках людини, в економіці та техніці, розвитку суспільства (при чому знак процесу може бути додатним чи від'ємним – регресуючим). (М.М. Мусієнко [6, с.387-415], В.В. Серебряков, О.В. Брайон, 2002); правило міри перетворення природних систем (М. Реймерс, 1990) підкреслює, що у процесі експлуатації природних систем не можна переходити певних меж, завдяки яким системи зберігають здатність самопідтримуватись (самоорганізації і саморегуляції) [7, с.253]; правило інтегрального ресурсу вказує, що у рамках розподілу ресурсів на природні, трудові і матеріальні, в процесі природокористування охоплюються всі згадані групи; науковий факт всезагального взаємозв'язку дає підстави стверджувати, що все у світі перебуває у всезагальному взаємозв'язку, який може бути або безпосереднім, або більш чи менш опосередкованим через проміжні ланцюги, адже сукупно такий універсальний зв'язок можна визначити як взаємозв'язок усіх речей і явищ світу (Б.М. Кедров, 1973) [8, с.6-35].

Передумовами комплексного природокористування виступають: історичні,

організаційні, соціально-економічні та екологічні, що обумовили важливість зазначеного використання природних ресурсів і сприяли на відповідний розвиток виробництва. Процес формування комплексного використання природних ресурсів, в контексті проблем сталого розвитку, повинен ґрунтуватись, крім інших, відомих у науковій літературі загальних принципів, на сформульованих нами, до фундаменту яких покладено підхід до природних ресурсів і довкілля, як специфічного виробничого ресурсу. До них належать: територіальна інтегративність, системність, суб'єктивно-об'єктивна паритетність, соціальна паритетність, проблемно-ситуаційна спрямованість і територіальна багаторівність аналізу.

Науковою основою, яка відображає об'єктивні регіональні особливості природокористування є різноманітні фактори, які поєднані в блоки: об'єктивні і суб'єктивні, прогресивні та консервативні. Критерії виступають інтегральними показниками (орієнтири практичної спрямованості: природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні) і ними керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта використання природних ресурсів, розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки. На сьогодні визначальними критеріями природокористування виступають природозахисні (або екологічні), антропоєкологічні (або соціальні) та господарські.

На підставі вищевикладеного розроблені концептуальні положення комплексного природокористування (рис. 2).

Концепція комплексного природокористування має п'ять відправних точок. По-перше, нерівномірна демографічна ситуація на планеті Земля та погіршення здоров'я населення в екологічно небезпечних її частинах, пов'язані, в тому числі, з розвитком соціально-економічних відносин у суспільстві і з оцінкою ефективних заходів щодо регулювання соціо-еколого-економічної обстановки в окремих регіонах. По-друге, вирішення завдань забезпечення еколого-економічної стабільності середовища існування людства в умовах сталого соціально-економічного розвитку. По-третє, необхідність вироблення збалансованого та повного режиму використання природних ресурсів з урахуванням реальності соціально-економічного розвитку та науково-технічних інновацій. По-четверте, пошуки шляхів зменшення різниці у рівнях економічного існування окремих територіальних структур та можливість їх розвитку за рахунок власних ресурсів. По-п'яте, захист природного середовища, збереження життя на планеті в умовах всезбільшуючого антропогенного навантаження на довкілля. Основані на цій базі найважливіші елементи сучасного природокористування включають: населення (зі всіма його характеристиками); механізм регулювання та управління використанням природно-ресурсного потенціалу (домінуючі форми власності, тип економічного та соціального регулювання), сталий розвиток, природні ресурси та природне середовище, науково-технічні інновації, міжрегіональний взаємозв'язок країн та регіонів.

Підсумовуючи вищеподане, можна відзначити, що руйнівний процес, притаманний сучасній господарській діяльності робить актуальним завдання комплексного природокористування. Отже, останнім часом все більшого розуміння отримує ідея взаємного існування здорового природного середовища і сталого економічного розвитку, що практично виражається у концепції комплексного природокористування. Кардинальні положення даної концепції висувають питання формування оновленої моделі оптимального використання ресурсів, які повинна базуватись на принципах комплексного природокористування.

Прикладне призначення даного виду використання природних ресурсів полягає у створенні системи економіко-соціальних та науково-технічних заходів, спрямованих на повне використання ресурсів та їх охорону. Запропонована структура даної системи, яка включає: техніко-економічні (виявлення, розвідку, оцінку, обґрунтування та доцільність використання ресурсу), організаційно-адміністративні (організація та управління природокористуванням) та екологічні механізми (збереження та охорона ресурсів, відновлення їх властивостей). Комплексне використання ресурсів обумовлює необхідність



Рис. 2. Концептуальні положення комплексного природокористування

оновлення управління та регулювання даним процесом, доцільність формування стратегії регулювання процесом природокористування на державному та регіональному рівнях. Комплексне природокористування потребує тісного співробітництва між підприємствами; формуванням ринку природних ресурсів та екологічних послуг; створенням незалежних центрів з фінансування відповідних програм та проектів, з моніторингом за станом використання ресурсів, з оцінкою природних ресурсів в регіонах; створенням єдиної інформаційної мережі стосовно використання, оцінки, реалізації природно-ресурсного потенціалу; формуванням та впровадженням концепції якості життя та людського капіталу.

Висновки і перспективи подальших розробок. Отже, розглянуте комплексне природокористування виступає функціональною системою, що складається з соціальної, екологічної та економічної складових. Важливіші особливості даної системи потребують врахування складності у регулюванні раціонального використання природних ресурсів, оскільки проблема комплексного використання природних ресурсів має безперервно збільшуючу тенденцію і її послідовне вирішення – найбільш ефективний шлях задоволення все зростаючих потреб суспільства. Подальший розвиток економіки України вимагає розв'язання відповідної проблеми і від її рішення, в перспективі, залежить ефективність використання природно-ресурсного потенціалу та подальший соціально-економічний розвиток регіональних систем.

У результаті дослідження було зроблено такі висновки:

- обґрунтовано роль і місце сфери комплексного природокористування в системі формування екологічно збалансованої економіки, визначено провідні вектори зазначеного використання природних ресурсів;
- удосконалено понятійно-структурний апарат щодо вживання поняття «комплексне природокористування», визначаючи його як соціо-еколого-економічний процес використання природно-ресурсного потенціалу;
- запропоновано концепцію комплексного, що базується на основі пріоритетності збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу і, на відміну від інших, враховує тенденції оптимізації ресурсокористування та збереження якості довкілля в контексті сталого розвитку суспільства;
- запропонована концептуальна система принципів комплексного природокористування, яка спрямована на вдосконалення регіональної політики, територіального управління і господарської діяльності із використанням природно-ресурсного потенціалу.

Література

1. Черевко Г. В. Економіка природокористування: [посіб.] / Г.В. Черевко, М. І. Яцків. – Львів: Світ, 1995. – 208 с.
2. Екологічний менеджмент та аудит рекреаційних територій (концептуальні засади та організаційні механізми): [монографія] / під ред. Т. П. Галушкіної. – Одеса: ІНВАЦ, 2006. – 184 с.
3. Арустамов Э. А. Природопользование / Э. А. Арустамов. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К⁰”, 2004. – 312 с.
4. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст: [монографія] / Т. Ю. Туниця. – К.: Знання, 2006. – 300 с.
5. Солнцев В. Н. Системная организация ландшафтов: проблемы методологии и теории / В. Н. Солнцев. – М.: Мысль, 1981. – 239 с.
6. Мусієнко М. М. Екологія. Охорона природи: словник-довідник / М. М. Мусієнко, В. В. Серебряков, О. В. Брайон. – К.: Знання, КОО, 2002. – 550 с.
7. Реймерс М. Ф. Природопользование. Словарь-справочник / М. Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
8. Кедров Б. М. Научная концепция детерминизма / В. М. Кедров // Современный детерминизм. Законы природы: сб. науч. трудов. – М.: Мысль, 1973. – С. 6–35.